

Edukacja zawodowa

Andrzej STĘPNIKOWSKI

Związek Rzemiosła Polskiego w Warszawie

Edukacja ustawiczna mistrzów w rzemiośle na przykładzie ochrony środowiska

Continuing education of craft masters – example in the field of environmental protection

Słowa kluczowe: edukacja ustawiczna, kompetencje, kwalifikacje, mistrz w rzemiośle, ochrona środowiska, zielona gospodarka, zrównoważony wzrost.

Key words: continuing education, competences, qualifications, craft master, environmental protection, green economy, sustainable growth.

Abstract. The article was prepared on the bases of survey results conducted within the LIFE project “3x environment” on the awareness of Polish craftsmen in the field of ecology. It shows the context of the lack of knowledge among society and entrepreneurs, especially in SME’s sector. It indicates what kind of actions should be taken in order to change the way of thinking in craft companies. Such actions are now implemented within the project “3x environment”, within which concrete training, informational meetings and series of branch articles have been performed. All those actions are boosted with “ecological education package for craftsmen”, where company’s duties have been pointed out but also examples of good practices developed by craft masters – leaders in selected branches were presented. Such good practices enable the company to achieve savings as far as water or energy is concerned even by the level of 30-40%. Combining economic and ecological aspects is the effective way to attract companies into environmental protection issues.

Mistrzostwo zobowiązuje, zwłaszcza do ciągłego doskonalenia się. Aby należyście ocenić edukację ustawiczną mistrzów rzemieślniczych w obszarze ochrony środowiska, należy poznać specyfikę osób posługujących się takim tytułem zawodowym na tle świadomości współobywateli w tej dziedzinie. Bez wątplenia, zagadnienia z tym związane stanowią problem dla wszystkich podmiotów użytkujących środowisko – od „zwykłych” obywateli poczynając, po jednostki samorządu terytorialnego, czy przedsiębiorców, zwłaszcza tych małych, którzy (*en mass*) nie dostrzegają swojego wpływu na środowisko. Specyficzną grupę przedsiębiorców stanowią rzemieślnicy, których kształcenie – w oparciu o przepisy związane z wykonywaniem rzemiosła i zatrudnianiem młodocianych w celu nauki zawodu oraz przygotowaniem zawodowym dorosłych – formalnie podzielone jest na etapy i kończy się złożeniem egzaminu czeladniczego

(po 3 latach) przed komisją egzaminacyjną izby rzemieślniczej. W Polsce tytuł mistrza można uzyskać tylko w zawodzie odpowiadającym danemu rodzajowi rzemiosła¹. Kwalifikacje zostały wpisane w definicję rzemieślnika, który jest przedsiębiorcą i fachowcem przestrzegającym zasad etyki. Od wieków działalność mistrzów rzemiosła podlegała specjalnym regulacjom i wymagała ciągłego uczenia się. Mistrz musiał przestrzegać standardów jakości i wdrażać „nowinki” związane z danym zawodem, aby być konkurencyjnym i przekazywać zakład potomkom lub żonie². Rewolucja przemysłowa i przemiany społeczne XIX wieku wymusiły na rzemieślnikach konkurencję wobec powstających fabryk. Wiek XX wprowadził nowe zagadnienia, nie tylko związane z postępowaniem technicznym, ale i społecznym, w tym spełnienia warunków wymaganych prawem, takich jak kwestie prowadzenia działalności gospodarczej, praw pracowniczych, ochrony zatrudnienia i bhp czy ochrony środowiska. Zagadnienia te są ujęte w standardach egzaminacyjnych dla czeladników i mistrzów, ale jak pokazuje praktyka wiedza o nich wciąż wymaga aktualizacji. Przykład ochrony środowiska – zwłaszcza po akcesji do UE – jest w tym względzie modelowy. Ciągłe zmiany w prawie i konieczność poszukiwania oszczędności to dowód na to, że mistrz-rzemieślnik uczy się całe życie. Tytuł mistrza, w odróżnieniu od czeladnika, uprawnia (wraz z ukończeniem kursu pedagogicznego) do kształcenia uczniów (23.819 mistrzów kształci 76.042 młodocianych)³. W praktyce, poza satysfakcją osobistą, wyróżnieniem w społeczności i autorytetem w najbliższym środowisku (klienci, pracownicy) nie ma żadnych prerogatyw formalnych⁴ (wyjątek stanowi mistrz kominiarz). W XXI w. jednym z głównych wyzwań dla społeczeństw jest ochrona środowiska. Mówi o tym m.in. najnowszy raport CEDEFOP (Europejskie Centrum Rozwoju Kształcenia Zawodowego) i OECD (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) pt.: *Green skills and innovation for inclusive growth*. Efektywność energetyczna, promowanie stosowania odnawialnych źródeł energii w dostępnych cenach, zwiększanie dostępności różnych źródeł energii, w tym słonecznej, energetyczne budownictwo, zachęty podatkowe i wiele innych pomysłów jest dyskutowane na świecie – od Niemiec po Indie⁵. Rzemieślnicy nie mają wyjścia, bowiem zgodnie z Ustawą z 20.04.2001 „Prawo ochrony środowiska” każda firma korzystająca ze środowiska jest zobowiązana przestrzegać wymagań dotyczących jego ochrony w szczególności poprzez: podejmowanie działań w celu wyeliminowania lub ograniczenia szkód wynikających z nieprzestrzegania wymagań ochrony środowiska i podejmowanie właściwych środków w celu wyeliminowania takich przypadków w przyszłości. Poniższe badania wskażą na luki informacyjne rzemieślników w tym obszarze i pomogą dotrzeć do mistrzów z kampanią informacyjną.

¹ Uprzednio obowiązujący system kształcenia robotników wykwalifikowanych i mistrzów w określonym zawodzie, zob. M. Godlewski, *Kształcenie robotników. Poradnik*, WSiP, BKZ, Warszawa 1974, s. 115–126.

² Ferenc M., „Czasy nowożytne”, [w:] Chwałba A., *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 189.

³ *Raport z wyników działalności oświatowej w rzemiośle za 2014 rok*, ZRP, Warszawa, kwiecień 2015, tab. 1.

⁴ W. Okuszek, *Kształcenie rzemieślników*, WSiP, BKZ, Warszawa 1978, s. 68–69.

⁵ *Green skills and innovation for inclusive growth*, CEDEFOP, OECD, Luxemburg 2015, p. 59–81.

Świadomość Polaków i przedsiębiorców sektora MSP w odniesieniu do ochrony środowiska. Badania TNS OBOP wykonane dla Ministerstwa Środowiska wskazują, iż Polacy do środowiska i jego ochrony nastawieni są pozytywnie (91%), a zdaniem 84% badanych osób człowiek ma wpływ poprzez swoje indywidualne działania na stan zasobów naturalnych). Pomimo tych deklaracji aż 56% badanych w codziennym życiu nie zastanawia się nad tym, jaki wpływ na środowisko mają podejmowane przez nie działania. Tak więc pozytywny stosunek do ekologii nie przekłada się na zachowania osób. Pomimo deklarowanej chęci brania odpowiedzialności za stan środowiska nie zawsze zwracamy na to uwagę w codziennym życiu, ale Polacy nie są optymistami co do tego, że stan zasobów naturalnych poprawi się widocznie w ciągu kolejnych 20 lat⁶.

Zastanawia poziom wiedzy na ten temat. Brak znajomości ekologicznych terminów, choć większość osób (80%) zdaje sobie sprawę z istnienia zmian klimatu, to przejawy i konsekwencje tego procesu; brak świadomości tego, że w Polsce istnieją problemy z zasobami wody (poziom wody pitnej na mieszkańca mamy porównywalny z Egiptem).

Jeśli już, to najczęściej podejmujemy działania, które nie wymagają dużego zaangażowania i jednocześnie przynoszą korzyści finansowe (np.: gaszenie światła w pustych pomieszczeniach, przejście z kąpieli w wannie na rzecz pryszniców). Za częścią zachowań ekologicznych często nie kryją się motywacje środowiskowe. Na wsiach w większym stopniu niż w miastach segreguje się śmieci, jednakże dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że istnieją tam programy, które poprzez zachętę ekonomiczną motywują do rozdzielania odpadów⁷. Poziom świadomości ekologicznej Polaków jest niezadowolający i konieczne są działania, które będą rozwijać właściwe postawy.

Żyjąc w takim społeczeństwie można się spodziewać, iż także przedsiębiorcy, a zwłaszcza dominujące mikro i małe zakłady będą posiadać podobny poziom wiedzy i świadomości ekologicznej. Takie badanie jest jednym z działań Stowarzyszenia Edukacji Ustawicznej „TRANSFER” – partnera w projekcie „3xśrodowisko” – jako podstawa do oceny efektywności działań kampanii informacyjno-promocyjnych skoncentrowanych na rzemieślnikach. Punktem wyjścia określającym świadomość rzemieślników nt. ekologii stanowi ww. badanie „świadomościowe”.

Badaniom poddano przedsiębiorstwa rzemieślnicze z sześciu branż (budowlana, drzewna, spożywcza, motoryzacyjna, poligraficzna i usługi osobiste) w okresie od maja do października 2014 r.⁸ Badaniami objęto 416 firm, głównie rzemieślników prowadzących działalność z udziałem kwalifikowanej pracy własnej – zgodnie z definicją z ustawy o rzemiośle⁹.

W badaniach ujęto 111 zakładów fryzjersko-kosmetycznych (26,7%), 89 firm budowlanych, 80 spożywczych i 71 motoryzacyjnych oraz 59 zakładów z branży

⁶ *Badania świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski. Raport TNS OBOP*, Warszawa, grudzień 2011, Źródło URL: https://www.mos.gov.pl/g2/big/2012_03/22e26473b6cbf1f7fb25d6e21218cd62.pdf.

⁷ Ibidem.

⁸ J. Długokęcka, *Raport badawczy. Badanie stopnia świadomości ekologicznej przedsiębiorców z MSP przed rozpoczęciem kampanii informacyjnej w projekcie TRANSFER*, Warszawa, październik 2014.

⁹ *Ustawa o rzemiośle*, Dz.U. 1989 nr 17 poz. 92.

drzewnej. Najmniejszą grupę stanowiło 6 firm poligraficznych. 72,5% przebadanych stanowiły mikroprzedsiębiorstwa, 21,4% stanowiły małe zakłady zatrudniające do 49 pracowników. Pozostałe 6,1% stanowiły firmy średnie.

Zachowania przedsiębiorców związane z redukcją zużycia zasobów są jedną ze składowych świadomości ekologicznej. Poniżej zaprezentowano wyniki badania w odniesieniu do zachowań związanych z redukcją zużycia energii w ich firmach. Zdecydowana większość badanych (91,6%) stwierdziła, że starała się ograniczać zużycie energii elektrycznej w firmie w ciągu ostatniego roku. Przewagę uzyskały dwa rozwiązania – gaszenie świateł w nieużywanych pomieszczeniach (28,6%)¹⁰ oraz stosowanie energooszczędnych źródeł światła – żarówki i świetlówki energooszczędne (27,3%). Kolejno wskazano: zakup energooszczędnych urządzeń AGD, takich jak lodówki, zmywarki i inne sprzęty wykorzystywane na potrzeby działalności gospodarczej (12%), korzystanie z energetycznych taryf ekonomicznych (10,8%), zastosowanie automatycznych włączników światła (10%) oraz unikanie trybu czuwania „stand by” w RTV/AGD (7,5%). Najmniej wskazań: instalacja systemów do pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych (3,4%) i inne rozwiązania (0,4%).

Najwięcej przedsiębiorców (87,1%) stosuje najprostsze rozwiązanie, jakim jest gaszenie świateł w nieużywanych pomieszczeniach. Drugim rozwiązaniem często wykorzystywanym (83,2%) jest stosowanie energooszczędnych źródeł światła (żarówki LED). Inne rozwiązania stosuje o wiele mniej podmiotów – zakup energooszczędnych urządzeń AGD do firmy 36,5%, zastosowanie automatycznych włączników światła – 30,4%, korzystanie z energetycznych taryf energetycznych – 32,8%, unikanie trybu czuwania „stand by” w sprzęcie RTV/AGD – 22,8%. Korzystanie z odnawialnych źródeł energii pozostaje więc minimalne – 10,2 (niezależnie od branży czy wielkości).

Przeważnie (33%) stosują w firmie 3 rozwiązania oszczędzające energię, a 28,4% stosuje 2 rozwiązania. Tylko 14,6% stosuje 4 rozwiązania, zaś 9,5% – 5 rozwiązań oszczędzających energię. Z badań wynika wzorzec postępowania, w którym co najmniej 64% firm, które oszczędzają energię, stosują min. 3 rozwiązania, natomiast trudno mówić tu o zachowaniach całościowych oraz zaawansowanym podejściu o charakterze systemowym. Brak szerszego podejścia i zarządzania wciąż stanowi podstawowy problem małych zakładów. Dodatkowych informacji o podejściu do oszczędzania energii przedsiębiorców dostarczają nam odpowiedzi na pytanie o plany dotyczące podjęcia przez nich dodatkowych działań, które zwiększą efektywność energetyczną i umożliwią zmniejszenie rachunków za energię. Tylko 49,4% badanych ma takie plany, ale aż 40,5% stwierdziło „trudno powiedzieć”, co potwierdza tezę o braku planu systemowego.

Drugim zasobem, o który pytano w badaniu była woda. 73,6% stwierdziło, że w ciągu ostatniego roku starało się ograniczać zużycie wody. Spośród możliwych sposobów redukcji zużycia wody, najczęściej wskazań – 35,5% – uzyskało dbanie o jakość sieci wodnej, głównie likwidacja przecieków, 24,3% wskazało racjonalne używanie wody np. w trakcie zmywania i używanie wielokrotnie tej samej wody oraz montaż sprzętów ograniczających zużycie wody (22,9%). Nieco mniej wskazań

¹⁰ Zbieżność z badaniami TNS OBOP i zadeklarowanymi zachowaniami obywateli Polski.

(16,7%) uzyskało zapewnienie natychmiastowego dopływu wody o pożądanej temperaturze, zaś 0,7% – inne rozwiązania¹¹. Gros firm (50,4%) stosuje 2 rozwiązania oszczędzające wodę, 24,1% – stosuje tylko 1 rozwiązanie, natomiast jedynie 18,1% – stosuje 3 rozwiązania, a 7,4% – 4 rozwiązania.

Zdecydowana większość badanych (74,4%) deklaruje, że są skłonni ponosić dodatkowe koszty w przypadku wprowadzania u siebie rozwiązań ekologicznych, co jest jak się wydaje bardziej wartościową deklarowaną niż odczuwaną, jeżeli przeanalizujemy częstość stosowania takich rozwiązań związanych z oszczędzaniem wody i energii, które generują dodatkowe koszty. Jedynym takim rozwiązaniem jest stosowanie energooszczędnych źródeł światła – 83,2%.

Jedynie 49% przedsiębiorców prowadzi kalkulacje dotyczące nieekonomicznego obchodzenia się z mediami oraz materiałami, co oznacza bardziej intuicyjne niż świadome i systemowe podejście do oszczędzania zasobów. Przynależność do branży różnicuje odpowiedź na to pytanie – aż 68% firm spożywczych deklaruje, że dokonuje takich kalkulacji, podczas gdy tylko 34% stolarzy oraz 39% firm budowlanych prowadzi takie kalkulacje. Wielkość firmy także ma wpływ – aż 68% firm średnich deklaruje, że dokonuje takich kalkulacji, a tylko 44% w grupie mikroprzedsiębiorstw oraz 57% w grupie firm małych.

Rzemieślnicy wykazują zainteresowanie źródłami finansowania działań proekologicznych (20,9%) jest to dla nich sprawa kluczowa. Następnie znalazły się: przepisy prawne i wymagania formalne w zakresie ochrony środowiska (17,2% wskazań) oraz opłaty środowiskowe (12,0% wskazań). Zwraca uwagę niski poziom wskazań dla kategorii kluczowych dla projektu „3xśrodowisko”, tj.: sposoby kalkulacji oszczędności w wykorzystaniu mediów oraz materiałów (10,3%), korzyści ekonomiczne i ekologiczne dla firm powstałe w wyniku oszczędności zasobów (9,8%) oraz sposoby ograniczania zużycia mediów (energia, woda i gaz) i materiałów (9,2% wskazań), co pokazuje niski stopień świadomości w tym zakresie.

Edukacja ustawiczna mistrzów w projekcie „3xśrodowisko”. Wyniki badań potwierdziły słuszność zaplanowanych działań informacyjnych. Aby wyjść naprzeciw potrzebom zakładów rzemieślniczych, zrealizowano 23 spotkania informacyjne, w których udział wzięło 796 uczestników – głównie rzemieślników – mistrzów, których najbardziej interesowały wypracowane w ramach projektu dobre praktyki w zakresie oszczędzania zasobów. Dopiero w momencie, kiedy wskaże się firmom korzyści finansowe wykazują one większe zainteresowanie ekologią. W trakcie spotkań przedstawiano problematykę sprawozdawczości i przedstawiano dobre praktyki, takie jak stosowanie baterii z czujnikiem ruchu, które może dać oszczędności rzędu nawet 40%, a baterie z termostatem około 30%. Inne ciekawe rozwiązania proponowano także w pozostałych branżach, choć różnicowano zasoby¹², np.: w branży drzewnej eksperci zaproponowali zmniejszanie przekroju poprzecznego elementów konstrukcyj-

¹¹ J. Długokęcka, *Raport badawczy. Badanie stopnia świadomości...*, s. 16.

¹² O korzyściach związanych na przykład z wymianą standardowego płynu chłodnicowego na bezkrotonowy zob. M. Jankowska, *Informator ekologiczny dla małych i średnich przedsiębiorstw. Branża motoryzacyjna*, ZRP, Warszawa 2014.

nych krzesła – bez zmniejszania jego wytrzymałości i estetyki – w celu zaoszczędzenia drewna (ok. 29% oszczędności)¹³ i stosowanie falowników w celu zaoszczędzenia energii elektrycznej¹⁴. Takie informacje zamieszczane również w prasie branżowej¹⁵ zachęcają z kolei do udziału rzemieślników w warsztatach szkoleniowych, gdzie mistrzowie mogą zapoznać się ze źródłami marnotrawstwa i rozwiązaniami dla nich dedykowanymi (warsztaty na życzenie przedsiębiorcy mogą się odbywać w zakładzie pracy). Czynnikiem ekonomicznym – a więc wskazanie sposobów i kwot wygenerowanych z oszczędności zasobów jest (poza bezpośrednim dofinansowaniem) najlepszym sposobem na zachęcenie mikroprzedsiębiorców do udziału w różnych formach podnoszenia wiedzy i świadomości ekologicznej. Początkowo mistrzowie, szanując swój czas, podchodzą do tego typu spotkań sceptycznie, jednak uzyskując pozytywne opinie od znajomych fachowców po pierwszych takich warsztatach sami również chętnie biorą udział. W ciągu siedmiu miesięcy w 27 warsztatach szkoleniowych wzięło już udział 367 osób, głównie mistrzów z 311 zakładów rzemieślniczych¹⁶.

Na zakończenie warto wskazać, że mistrzowie-rzemieślnicy stanowią elitę sektora małych i średnich przedsiębiorstw – posiadają konkretne kwalifikacje potrzebne do prowadzenia działalności gospodarczej, ale poza tym mogą korzystać z siatki informacyjnej organizacji rzemiosła. Mistrzowie są świadomi kluczowej roli informacji jako czynnika przewagi konkurencyjnej i dążą do poszerzania swojej wiedzy i świadomości w sposób bardziej zorganizowany niż inne – niezrzeszone – firmy. Największą motywacją pozostaje jednak czynnik ekonomiczny. Teza ta jest zbieżna z wynikami obserwacji ujętych w raporcie *Green skills ...*, gdzie wprost wskazano, iż samo odniesienie do zrównoważonego rozwoju czy zielonej gospodarki jest niewystarczające bez wskazania korzyści ekonomicznych¹⁷. Mistrzowie coraz bardziej rozumieją współzależność korzyści ekologicznych i ekonomicznych, co może przełożyć się na zwiększenie zainteresowania edukacją także w tym wymiarze działalności. Transformacja w kierunku zielonej gospodarki stworzy popyt na nieznane dotąd kwalifikacje i wiedzę w rzadko występujących dziedzinach (np.: wiedza o materiałach, zdolności oceniania śladu węglowego, wpływ na środowisko), ale często tego typu miejsca pracy będą powoływać się na istniejące już na rynku kompetencje, co oznacza konieczność dostarczenia na rynek większej liczby osób z tradycyjnymi umiejętnościami, jak inżynierowie lub mistrzowie (zwani przez Druckera technologami)¹⁸. Dla mistrzów pojawiają się nowe możliwości nabywania kompetencji w zakresie ochrony środowiska – jako członków kadry zarządzającej i pracodawców w swoich firmach i branżach, jako fachowców, którzy w przyszłości będą w stanie przekwalifikować się zgodnie z wyzwaniem zielonej gospodarki. Wraz z rozwojem zielonej gospodarki pojawia się

¹³ I. Derda, *Ekologiczne rozwiązania drogą do rozwoju firmy*, „Kurier drzewny” nr 5/2015, s. 66–67.

¹⁴ I. Derda, *Informator ekologiczny dla małych i średnich przedsiębiorstw. Branża drzewna*, ZRP, Warszawa 2014.

¹⁵ A. Mojzykiewicz, *3xśrodowisko w praktyce*, „Przegląd piekarski i cukierniczy”, nr 07/2015, s. 8–9.

¹⁶ Dane REFA Wielkopolska, lider projektu.

¹⁷ *Green skills and innovation for inclusive growth*, CEDEFOP, OECD, Luxemburg 2015, p. 59–60.

¹⁸ P.F. Drucker, *Zarządzanie XXI wieku – wyzwania*, „Wydawnictwo Rzeczpospolita”, New Media s.r.l., 2010, s. 74, 170–171.

także popyt na nowe zawody, takie jak operator odpadami i recyklingu¹⁹, w których z czasem mogą pojawić się także mistrzowie (nie ma żadnych przeciwwskazań, aby tego typu zawody nie mogły być objęte ustawą o rzemiośle). Taki kontekst pokazuje możliwości nabywania przez mistrzów kompetencji w zakresie ochrony środowiska. W tej dziedzinie stawiamy pierwsze kroki, ale już po warsztatach widać, że dzięki mistrzom-technologom można wprowadzać pozytywne i ekologiczne zmiany w firmach MSP.

Bibliografia

1. *Badania świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski. Raport TNS OBOP*, Warszawa, grudzień 2011.
2. Bilińska-Fiałkowska M., *Informator ekologiczny dla małych i średnich przedsiębiorstw. Branża usług osobistych*, Związek Rzemiosła Polskiego, Warszawa 2014.
3. Chwalba A., *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
4. Derda I., *Informator ekologiczny dla małych i średnich przedsiębiorstw. Branża drzewna*, Związek Rzemiosła Polskiego, Warszawa 2014.
5. Derda I., Wojciechowska I., *Podręcznik edukacji ekologicznej dla zakładów rzemieślniczych*, Związek Rzemiosła Polskiego, Warszawa 2014.
6. Derda, „Ekologiczne rozwiązania drogą do rozwoju firmy”, *Kurier drzewny* nr 5/2015, s. 66–67.
7. Drucker P.F., *Zarządzanie XXI wieku – wyzwania*, „Wydawnictwo Rzeczpospolita”, New Media s.r.l., 2010.
8. Godlewski M., *Kształcenie robotników. Poradnik*, WSiP, Biblioteka Kształcenia Zawodowego, Warszawa 1974.
9. *Green skills and innovation for inclusive growth*, CEDEFOP, OECD, Luxemburg 2015.
10. Jankowska M., *Informator ekologiczny dla małych i średnich przedsiębiorstw. Branża motoryzacyjna*, Związek Rzemiosła Polskiego, Warszawa 2014.
11. Lewandowski P., Magda I. (red.), *Zatrudnienie w Polsce 2013*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa 2014.
12. Mojszykiewicz, „3xśrodowisko w praktyce”, *Przegląd piekarski i cukierniczy*, nr 07/2015, s. 8–9.
13. Okuszek W., *Kształcenie rzemieślników*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Biblioteka Kształcenia Zawodowego, Warszawa 1978.
14. *Raport badawczy. Badanie stopnia świadomości ekologicznej przedsiębiorców z MSP przed rozpoczęciem kampanii informacyjnej w projekcie*, Stowarzyszenie TRANSFER, Warszawa październik 2014.
15. *Raport z wyników działalności oświatowej w rzemiośle za 2014 rok*, Związek Rzemiosła Polskiego, Warszawa, kwiecień 2015.

mgr Andrzej STĘPNIKOWSKI

Związek Rzemiosła Polskiego Warszawa

stepnikowski@zrp.pl

¹⁹ Zob. projekt Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu pn. „Modelowe Regionalne Centrum Kompetencji Technologicznych Green Job (2012–2014)”, prezentacja „Dobre praktyki na ścieżce rozwoju zawodowego w obszarze zielonej gospodarki,” M. Szpilka, T. Kupidura z dnia 16.06.2015.